

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:4 • 2012

Sveriges historia 600–1350

En central fråga

BIRGITTA FRITZ* *Stockholm*

Sveriges historia i åtta band, som utges av Norstedts, gör anspråk på att vara en aktuell rikshistorisk översikt. Som sådan måste den förmedla baskunskap samtidigt som framställningen skall spegla dagens forskningsläge. Dessa krav är i dag, till följd av allmänt sämre historiekunskaper, större än när de tidigare standardverken gavs ut. För att få en föreställning om hur kraven uppfyllts har jag valt att titta närmare på medeltidspartiet i verkets andra del (2009), som är skriven av Dick Harrison och behandlar tiden mellan 600 och 1350.¹ En helt annan uppfattning om vad som var det verkligt centrala i makten över det medeltida Sverige både före och efter 1350 föranleder följande synpunkter.

Utvecklingen från bygdemakt till riksmakt sägs vara den röda tråden i band 2 och hur det system för utövande av kungligt herravälde som skapats under 1200-talet bröts ned är temat i avsnittet om senmedeltiden i det tredje bandet. Detta grepp om ämnet är bra. Men hur denna riksmakt och detta kungliga herravälde egentligen såg ut och fungerade får läsarna veta besynnerligt lite om. Någonstans i avsnittet "Riksmakt" med underrubriker som "Riksformationen fullbordas", "En regional dynastisk stormakt" och "Riksmaktens nya ansikte" kunde man, trots en rätt nyckfull disposition, förvänta sig en definition av den medeltida svenska kungamakten – den svenska kungamakt som, enligt Harrison, "fick muskler" och gav Sverige en "politisk motor" under Birger jarls regeringstid (s. 259).

* Docent i historia.

1. Volymen har tidigare anmälts av Thomas Lindkvist i *Historisk tidskrift* 130:2 (2010), s. 293–305, och av Lotta Hedeager och Steinar Imsen i *Scandia* 78:1 (2012), s. 128–133 resp. s. 134–141.

* Docent i historia.

Försvaret och förvaltningen av Sverige var kungens huvuduppgifter, och det ålåg honom och ingick i hans skyldighet och rättighet att råda över landen och styra riket, som det kom att stå i landslagens kungabalk. Kungen svor i sin ed att vårda borgar och land med deras årliga ingälder och värja gränserna, så att riket inte minskades för den kung som kom efter. Men det enda som läsarna av *Sveriges historia* härvidlag får veta är att riksmakten i det offentliga samhället har definierats genom ritualer som "kungaval, eriksgata, kröning av kungar och drottningar" (s. 283) och att kung Magnus Eriksson hade en tredje krona vid sidan av de svenska och norska under det trettiotal år då han kunde kalla sig kung i Skåne (s. 271), vilket är fel. Skåne innehades på andra villkor, och någon Skånekrona är lika lite känd som en kröning av kung Magnus med en sådan.

Kärnan i makten var enligt Harrison skatterna, skatter i natura, som han återkommer till gång på gång. Han skriver att det var omläggningen av skatteväsendet eller snarare framväxten av ett fungerande sådant under Birger jarl, som skall ha gjort det möjligt för kungen att med ökade ekonomiska resurser anlägga städer och bygga borgar. "I kölvattnet på skatteväsendet, stadsgrundandet, borgbyggandet och lagstiftningen växte det på kort tid fram ett ståndssamhälle med andligt och världsligt frälse", heter det (s. 259). Tidpunkten för framväxten av ett ståndssamhälle kan diskuteras. Så snart skedde det inte, om man av begreppet kräver något mer än en allmän social indelning av samhället. Det var först långt in på 1400-talet som borgarna och bönderna kom att få betydelse vid sidan av de andliga och världsliga stormännen, och ett egentligt ståndssamhälle blev det först när de fick riktigt politisk makt i och med riksdagens tillkomst på 1500-talet.²

Den verkliga kärnan i makten från 1200-talet var i själva verket de borgar av kastelltyp som kungen lät bygga i riket. De står i förgrunden i medeltidens statsrättsliga dokument och de spelar en huvudroll i rimkrönikorna. Det var om dem som medeltidens strider fördes och olika krafter konkurrerade. Kampen om borgarna ledde till riksdelningar. Byggandet av borgar av kastelltyp brukar förklaras med att det bepansrade rytteriet ersatte ledningsuppbådet; det var alltså i första hand fråga om en militär reform och inte en skatteteknisk. De nya borgarna tjänade

2. För dateringen av riksdagen, se Herman Schücks del i Ingemund Bengtsson, Herman Schück & Nils Stjernquist (red.) *Riksdagen genom tiderna* (Stockholm 1985).

som förlägningsplats och operationsbas för de beridna styrkorna och som främsta residens för hovet; de fåtaliga 1200-talspalatsen spelade mindre roll som sådana och övergavs snart.

Den första stora borgbyggnadsperioden under det sena 1200-talet berodde på att den expanderande kungamakten då ville stärka sin ställning både utåt och inåt. Borgar ersatte kungsgårdar som förvaltningscentra, men borglösa fögderier under kungsgårdar kom att finnas kvar. För kungamakten var det viktigt att behärska de centrala borgarna med sina fögderier, alltså uppbördsområden. De tidigaste fögderierna var ganska stora eftersom de kungliga inkomsterna till en början var rätt blygsamma, men uppbördsområdena krympte senare. I den mån de inte förvaltades som kronofögderier av kungens egna fogdar, förlänades de till medlemmar av kungafamiljen eller till olika läntagare, ibland som pantlän. Förvaltningsmönstret var inte konstant utan skiftade beroende på kungamaktens styrka och svaghet. Vilka borgherrarna var, hur fögderierna byggdes upp kring borgar och kungsgårdar och hur deras territoriella omfattning emellanåt förändrades är väl utrett. Detsamma gäller förvaltningsformernas växling under olika perioder. Kronoförvaltning, som innebar att det eventuella överskottet från ett fögderi gick direkt till statskassan, var den dominerande förvaltningsformen fram till Magnus Erikssons tidiga regeringstid.³ Betecknande är att termer som fögderi, förlänning och län saknas i det innehållsrika registret. Detsamma gäller det viktiga begreppet *homagium*, den mansed som rikets män var knutna till fursten med.

Detta för riksmakten centrala system, som var dess stomme eller grundstruktur, har alltså kommit bort i Harrisons framställning. Några få pantsättningar och morgongävelän omtalas visserligen i skilda sammanhang. Det talas om borgbyggen, en och annan borg tas upp som "exempel ur högen" (s. 359) och nämns vid sidan av städer och domkyrkor som vittnesbörd om den nya riksmakten. Men uppgifterna är lösryckta och läsarna av band 2 av *Sveriges historia* får ingen kunskap om hur det hela var uppbyggt och i stort fungerade. Fogdar gillar Harrison uppenbarligen och de dyker upp i texten rätt ofta. Ibland låter han dem

3. Birgitta Fritz, Hus, land och län 1–2: förvaltningen i Sverige 1250–1434 (Stockholm 1972–1973, omtryckt 1992). För senmedeltiden, se Dag Retsö, *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520* (Stockholm 2009) och Ingrid Hammarström, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540* (Uppsala 1956).

bo på borgar, ibland på kungsgårdar. Utan närmare bestämning får de som enda representanter för centralmakten resa runt i bygderna och skrämja bönderna. Men det framgår inte om de var fogdar på kungens borgar med redovisningsskyldighet gentemot monarken, någon läntagares fogde eller rent av något annat slags fogde, till exempel stadsfogde eller fogde vid något av de bergverk som för övrigt inte nämns.

Till sist en fråga bland många: Vad har det för betydelse att den svenska formen av namnet Sverige inte skall vara skriftligt belagt förrän 1384, när det latinska *Suecia* användes i påvebrev redan på 1100-talet och Sviariki, såsom Imsen påpekar, i norska 1200-talskällor?